

АРХЕОЛОГІЯ

ВОЗНИЙ І. П.

**ПИСАЛА ХІІ - ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІІІ ст.
З ТЕРИТОРІЇ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОЇ РУСИ**

У статті розглядаються знаряддя для письма ХІІ-першої половини ХІІІ ст., виявлені на археологічних пам'ятках з теренів Південно-Західної Русі. Подається типологічна класифікація писал-стилюсів та аналізується специфіка їх використання різними верствами населення в залежності від матеріалу виготовлення. Доведено, що культура і духовне життя населення Південно-Західної Русі в ХІІ-ХІІІ ст. розвивалися у загальному руслі давньоруської культури і йому притаманні ті ж риси.

У період ХІІ-ХІІІ ст. відбувалося подальше піднесення давньоруської культури. Саме в цей час вона досягає свого найвищого розквіту і на величезних просторах Східної Європи поширюються досягнення в архітектурі, літературі, образотворчому мистецтві. Разом з християнством поширювалася й писемність. Галицько-Волинське князівство успадкувало значний досвід освіти й системи виховання та розвинуло його на основі народної педагогіки. Перші школи виникають тут ще в ХІ ст. Найбільш популярною була княжа школа Ярослава Осмомисла, яка знаходилася при Успенському кафедральному соборі.

Утворення Давньоруської держави, успіхи у соціально-економічному розвитку слов'ян, їхні культурні контакти з християнськими країнами стали однією з основних передумов для появи і поширення писемності. Як зазначав І. Огієнко "киязи вмiли писати вже певне десь у кінці VIII ст. по Христу, коли не давніше. В IX ст. це схiднослов'янське письмо мусило бути вже добре розвиненим". Тривалий час саме держава була основним замовником писемності, необхідної для формування державного апарату, розбудови держави, християнських громад та економіки. Розвиток соціально-економічних відносин, зростання загального культурного рівня населення сприяло підвищенню вимог до купців-посередників між виробами і покупцями. Вже стало мало обмінювати товар, необхідно було орієнтуватися в грошових системах, цінах, володіти мовами, арифметичними знаннями, вмiти записувати наявність товарів, борги, писати прості ділові документи. Тому торговці добре розуміли переваги людей, які володіли грамотою.

Завдяки археологічним дослідженням останніх років на Південно-Західній окраїні Давньоруської держави зібрано значний матеріал, який свiдчить про поширення писемності серед різних верств місцевого населення, в основному серед міщан. Відомо, що у Давньоруській державі міста відігравали важливу роль як осередки економічного і культурного життя, зокрема писемності. Свідченням цього процесу є численні знахідки графіті, написи на горщиках, корчагах, шиферних пряслицях та інших предметах домашнього вжитку, виявлені серед старожитностей давньоукраїнських міст досліджуваного регіону. Вони є багатим історичним джерелом, яке засвідчує належність того чи іншого предмета певному власникові чи майстрові.

Возний Ігор Петрович - доктор історичних наук, професор Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича

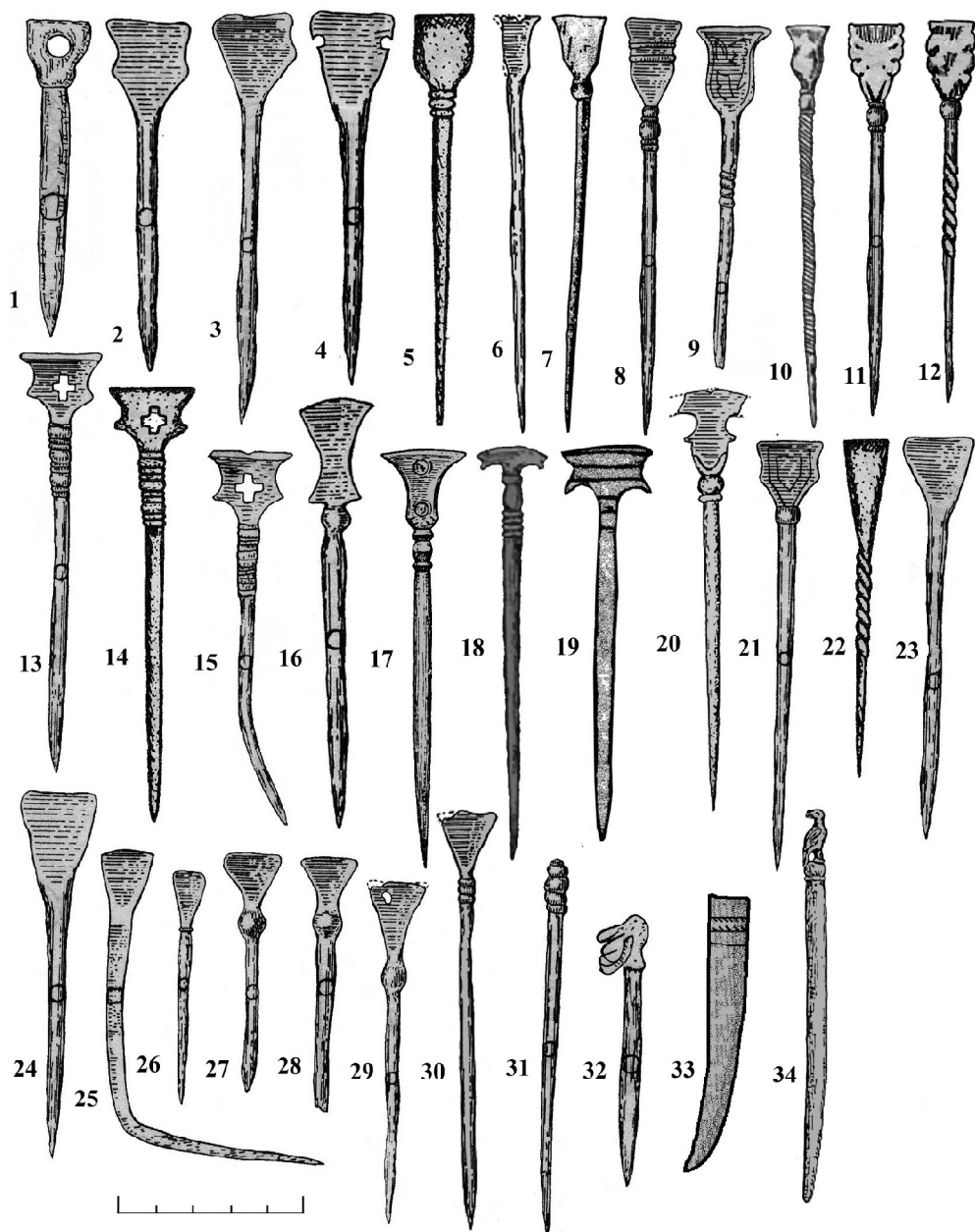

Рис.1. Кістяні (1, 33-34), залізні (2-7, 10, 16-20, 22-32) та бронзові (8, 9, 13-15, 21) писала з території Південно-Західної Русі

1 - Звенигород на Білці (1); 2 - Ленківці на Пруті (2); 3 - Звенигород на Білці (2); 4 - Недобойці (2); 5 - Дорогобуж (2); 6 - Белз (36); 7 - Пересопниця (36); 8 - Ленківці на Пруті (36); 9 - Городниця (36); 10 - Пересопниця (36); 11 - 12 - дорогобуж (4); 13 - Львів (5); 14 - Луцьк (5); 15 - Городниця (5); 16 - Звенигород на Білці (6); 17 - Галич (7); 18 - Іване-Пусте (8); 19 - Пересопниця (8); 20 - Волинь (8); 21 - Ленківці на Пруті (9); 22 - Дорогобуж (12а); 23 - Звенигород на Білці (12в); 24 - Ленківці на Пруті (12в); 25 - Галич (12в); 26 - Галич (13); 27 - Олешків (13); 28 - Галич (13); 29 - Перемишль (13); 30 - Белз (13); 31 - 32 - Галич (15); 33 - Ленківці на Пруті (17) 34 - Червен (18)

1, 3, 6, 9, 13, 15, 16, 17, 18, 20, 23, 25, 26, 28-32 - (за В. Петегрич [1997, рис.1]); 7, 10, 19 - (за С. Шеломенцев [2003, рис.34; 2010, рис.129]); 11, 12, 22 - (за Б. Прищеп [2011, рис.110, 12; 172, 3-6], 27 - (за Б.П. Томенчук [2008, рис.140]); 2, 8, 21, 24 - (за Б.О. Тимошук [1982, рис.43, 1-2, 6-7]); 4 - (за С.В. Пивоваров [2007, рис.1, 9]); 5, 14 - (за М. Кучінко [2002, рис.42]); 33 - (за І.П. Возний [2009, рис. 56, 4]); 34 - (за Л. Чикаленко [2000, с.623]).

Одним з показників культурного рівня давньоруського населення краю є знахідки предметів, що говорять про поширення писемності та грамотності. Найважливішими серед них є знахідки писал. Вони виготовлялися із заліза або бронзи у вигляді круглого у плані стрижня і лопатки з прямим лезом у верхній частині. Інколи на місці переходу вістря в лопатку стилі прикрашалися валиками. Тривалий час у науковій літературі їх інтерпретували по-різному. Вони згадуються як шпильки" або "інструменти для лініювання пергаменту" (фото 1; рис. 1). При описі стилів використовувалися типології, розроблені А.Ф. Медведєвим, удосконалені А.А. Мединцевою та Б.Б. Овчинніковою.

На території Південно-Західної Русі знайдено 63 писала-стилюси, як можна судити із доступних нам опублікованих матеріалів.

У Звенигороді виявлене кістяне писало з лопаточкою у формі трапеції, злегка звуженої до стрижня з круглим отвором у центрі (рис. 1, 1). Такі стилуси відносяться до найдавніших архаїчних типів. За новгородською класифікацією вони відносяться до типу 1 (А.Ф. Медведєв, А.А. Мединцева) та 1а (Б.Б. Овчиннікова). Усі автори сходяться на тому, що такі писала датуються другою половиною X - першою половиною XI ст. Аналогії їм відомі у багатьох містах Давньої Русі.

У ряді поселень Південно-Західної Русі (Ленківцях на Пруті, Дорогобужі, Звенигороді, Луцьку) виявлені залізні писала з лопаткою зі зрізаним верхом і злегка півкруглої форми, яка звужується по контуру до стрижня (рис. 1, 2, 3; фото 1, 1). За новгородською класифікацією усі автори класифікацій відносять такі стилі до типу 2. Вони датуються XI - серединою XII ст. Аналогічні знахідки відомі серед старожитностей Мінська, Новогрудка, Друцька, Старої Рязані, Новгородка.

Залізне писало типу 2 знайдене на Недобоївському городищі (рис. 1, 4). Його лопатка у верхній частині по боках мала виїмки, які порушували плавність контуру лопатки. Аналогічні знахідки відомі у Новгороді.

Для стилів типу 2 характерна поява упора у вигляді кульки на місці переходу лопатки у стрижень. Такі залізні писала виявлені у Дорогобужі (рис. 1, 5).

На досліджуваних теренах відомі залізні та бронзові писала з лопаткою, що нагадує форму вузького бокальчика, відділеного від стрижня упором у вигляді яблука і кількох валів (Ленківці на Пруті, Городниця, Устя, Володимир Волинський, Пересопниця, Василів) (рис. 1, 6-10; фото 1, 2-5). Стрижень писал з Пересопниці та Ленківців на Пруті круглий в діаметрі, лопатка у вигляді витягнутого вузького бокальчика, відділеного від стрижня кулькою. Лопатка Ленківецького писала орнаментована поперечними рядами валиків (фото 1, 2). Подібна лопатка стилуса з Володимира Волинського має по краях насічки, а посередині проходить впоперек прямокутне потовщення (фото 1, 3). Відносяться такі писала до типу 3б за Б.Б. Овчинніковою.

Інші два стилуси мають виті стрижні: з Городниці у середній частині (рис. 1, 9), і з Пересопниці цілком (рис. 1, 10). А.Ф. Медведєв і А.А. Мединцева відносять їх до типу 3. Б.Б. Овчиннікова у цьому типі виділяє три варіанти. Виявлені екземпляри за її класифікацією можна віднести до типу 3б, який датується XI - першою половиною XIII ст. На лопатках стилів із Городниці, Галича, Ленківців розміщені зооморфні зображення (рис. 1, 9; фото 1, 4, 5).

Аналогічні знахідки відомі у Белзі, Новоградку, Волковиську, Заславлі. Науковці припускають, що усі три вироби, ймовірно, відлиті в одній формі. Про це свідчать однакові розміри їх лопаточок, кількість і місце розташування декоративних потовщень на стрижнях, подібність не цілком виразних зображень на лопаточках. На думку Б.Б. Овчиннікової, писала типу 3б, які виконані з кольорового металу, могли бути привізними, можливо, із Західної Європи.

За матеріалами Дорогобужа тут виявлені писала, які мають лопатку у вигляді перевернутого трикутника з півкруглими зубчиками на краях (рис. 1, 11-12). У переході до стрижня від лопатки у всіх писалах відзначається наявність так званого упора у вигляді одного або трьох нерівнозначних валиків. Відносяться такі стилуси до типу 4 за М.А. Медведєвим 4б за Б.Б. Овчинніковою і датуються досить широко. У Новгороді вони побутували у XI - першій половині XII ст., а в містах Південно-Західної Русі впродовж домонгольського періоду.

На території міст Південно-Західної Русі (Городниця, Львів, Звенигород, Луцьк) виявлені своєрідні бронзові писала, у яких фігурна лопатка орнаментована хрестоподібним прорізом (рис. 1, 13-15; фото 1, 6). За цією ознакою А.Ф. Медведєв відносить їх до типу 5, який датується домонгольським періодом XII - першою половиною XIII ст. Близькі аналогії цих писал зустрінуті в Бересті, Волковиську, Витачеві, Топорниці, Чернігові.

Писала з хрестоподібним прорізом зустрічаються в основному на території Південно-Західної Русі. Це дало підстави В. Петегриричу припускати, що виготовлення стилусів з хрестоподібним прорізом на лопатці було налагоджено в одному з великих міст Галицько-Волинського князівства.

Дослідники припускають, що усі вони були вилиті в одній формі. Б.Б. Овчиннікова вважає, що хрестоподібний проріз є свідченням приналежності таких писал служителям культу, якими могли робитися прорисовки на іконах.

Із Звенигорода походить залізне писало, у якого лопаточка має форму гострореберного бокальчика з перехватом в середині корпуса (рис. 1, 16). Такі стилуси всі дослідники відносять до типу 6, який датується пам'ятками другої половини XII - першої половини XIII ст. Аналогії їм відомі в багатьох містах Південно-Західної Русі, зокрема у Новоградку, Волковиську, а на інших територіях у Києві, Новгород-Сіверську тощо.

У Звенигороді, Львові, Володимирі, Дорогобужі знайдені залізні та бронзові писала, лопатка яких має форму витонченого бокальчика з відтягнутими краями (рис. 1, 17; фото 1, 7). За новгородською класифікацією ці стилуси відносяться до типу 7. Це найпоширеніший тип на території всієї Русі XII - XIII ст. і зустрічається від Галицьких земель до Новгорода.

На поселеннях Південно-Західної Русі відомі залізні писала з січкоподібною лопаткою у вигляді літери "Т", бокові краї леза якої оформлені вирізами у вигляді "ластівчиного хвоста" (Іване-Пусте, Пересопниця, Волинь) (рис. 1, 18-20). За новгородською класифікацією це 8 тип (А.Ф. Медведєв, А.А. Мединцева), тип 8б (Б.Б. Овчиннікова). Датуються вони XII - серединою XIII ст. Стрижень стилуса із Пересопниці при основі лопатки орнаментований трьома врізаними лініями, а по середині самої лопатки паралельно лезу з обох боків проходить заглиблений симетричний жолоб.

Фото 1. Писала: залізні (1, 4, 5, 7, 9, 10); бронзові (2, 3, 6, 8); кістяні (11-13)

1 - Ленківці на Пруті (2); 2 - Ленківці на Пруті (3); 3 - Володимир (36); 4 - Галич (36); 5 - Ленківці на Пруті (36); 6 - Львів (5); 7 - Володимир (7); 8 - Ленківці на Пруті (9); 9 - Ленківці на Пруті (); 10 - ; Володимир (13); 11 - 12 - Чорнівка; 13 - Ленківці на Пруті

1, 2, 5, 8, 9, 13 - (Фонди ЧКМ); 3, 7, 10 - (за С. Шеломенцев [2010, рис.129]); 4 - (за М. Фіголь [1997, с.197]), 6 - (за В. Петегирич [1997, рис.1, 14, 18]); 11-12 - (за І.П. Возним [2009, рис.54, 9; 56, 4])

Б.Б. Овчиннікова зазначає, що цей тип також є досить поширеним у Східній Європі і зустрічається від Познані до Новгороду з XI по XV ст. На думку В. Петегирича, поширення таких стиліюсів пов'язане із західними німецькими впливами, а на території Південно-Західної Русі вони потрапили через Польщу.

До типу 9 за Б.Б. Овчинніковою можна віднести бронзовий стиль, виготовлений з круглого у плані стрижня з Ленківців на Пруті. У нього лопатка п'ятикутної форми з прямим лезом у верхній частині має підкреслено виражені бокові грані при переході до упору (рис. 1, 21; фото 1, 8). Лопатка відділена від стрижня валиками. Датуються такі писала шарами XII - середини XIII ст. Правда, аналогічні писала виявлені у Дорогобужі, де вони датуються кінцем XI - початком XII ст.

Досить багаточисельною категорією писал на досліджуваних теренах є знахідки з лопаткою у формі трикутника, основою якої є пряме лезо з випуклими сторонами, що плавно переходять у стрижень. Відносяться такі писала до типу 12 за А.Ф. Медведєвим і датуються вони X-XIV ст. Б.Б. Овчиннікова виділяє у цьому типі кілька варіантів. До типу 12а відносяться стиліюси із Дорогобужа Ленківців на Пруті, у яких лопатки у формі перевернутого гострокутного трикутника з витим стрижнем. Характерною

ознакою таких писал є відсутність упору між стрижнем і лопаткою (рис. 1, 22; фото 1, 9).

Тип 12в представлений писалами, подібними до варіанта "а", однак їхні стрижні гладкі. Відомі вони в Ленківцях на Пруті, Галичі, Луцьку, Звенигороді (рис. 1, 23-25). Усі вони виготовлені з заліза. Аналогічні стилі відомі серед археологічних матеріалів інших давньоруських міст.

Значну категорію знахідок становлять залізні писала з лопаткою у вигляді перевернутого трикутника. В переході до стрижня він відділяється упором у вигляді валика (Галич, Перемишль, Олешків, Володимир, Дорогобуж) (рис. 1, 26-30; фото 1, 10). Такі стилі відносяться за новгородською класифікацією до типу 13 і побутовали з другої половини XII до першої половини XIV ст. Аналогії їм відомі у Заславлі, Волковиську, Чернігові, Новгород-Сіверську тощо.

Рідкісними для Південно-Західної Русі є залізні писала так званого 15 типу, для яких характерна відсутність лопатки, що передбачало використання їх для писання по бересті (рис. 1, 31, 32). Вони в основному поширені на північному сході Русі. Час побутування їх припадає на кінець XIV - XVII ст. У Галичі відомі залізні писала, у яких відсутні лопаточки, а стрижні завершені круглими яблуками або пташиноподібною головкою з отвором та кільцем.

На досліджуваній території виявлені кістяні предмети, які можуть бути віднесені до писал типу 17 за Б.Б. Овчинніковою і датуються XI - XIII ст. Це загострені стрижні, виготовлені з міцного рогу. Верхня частина їх обламана, хоча, за аналогіями, могла закінчуватися овально-фігурними наверхшми (рис. 1, 33; фото 1, 11-13).

Серед виявлених писал можна виділити і знаряддя, які за новгородською класифікацією відносяться до типу 18. Це кістяні стилуси із зооморфним наверхшми (рис. 1, 34). Так, у Червені у культурному шарі XII - XIII ст. знайдений загострений кістяний виріб із вирізьбленим зображенням орла. Стосовно використання таких гостроконечних стержнів серед науковців побутують різні думки. Існують припущення про їх утилітарно-побутове використання (шпильки для витягування ниток), їм приписують культові функції, пов'язують з військовою амуніцією, що не заперечує іншого їх вживання. На сьогоднішній день все ж більшість схиляється до думки, що це інструменти для письма і відзначають, що вони були надзвичайно популярними в Європі у XIII-XIV ст. Очевидно, Червенський стилус західноєвропейського походження.

Серед виявлених у містах Південно-Західної Русі писал бронзові інструменти трапляються виключно на тих міських ділянках, які пов'язуються з проживанням тогочасних заможних верств населення. Залізні вироби, навпаки, знаходять на міських посадах та приміських оселях. Проста технологія їх виготовлення і місце знахідок, як правило, у напівземлянкових житлах, можливо, свідчать, що залізними писалами користувалися рядові міщани. Окрім того, знахідка писала на території Недобоївського городища свідчить про те, що писемність була поширена і в сільській місцевості. Мешканці городища, можна припустити, дружинники, спілкувалися зі своїми сусідами, феодалами, шляхом листування. Відомі такі знахідки на території феодалних садиб і на інших територіях Русі, наприклад у Вишинському замку.

Подібні інструменти для письма виявлені більш як у 30 містах Давньоруської держави.

Усі виявлені на досліджуваній території писала укладаються у розроблені типологію і хронологію. Стилюси 3, 6, 7 типів відносяться до загальноруської групи, найбільш поширеної в XII-XIII ст. На досліджуваній території поширеними є інструменти для письма так званої південно-західної групи, виділеної Б.Б. Овчинніковою (тип 2, 4, 5, 9, 13). Зустрічаються також привізні. Стилі 8 типу мають широкі аналогії в Німеччині, Латвії, Швеції і, очевидно, сюди потрапили в результаті торгових відносин, а писала 12 типу відносяться до староболгарської групи. На території Південно-Західної Русі відсутні писала північно-західної групи, поширеної в Новгороді.

Такі стилі використовувалися, очевидно, тими, хто робив тимчасові записи на навощених дощечках. Гострим кінцем такого інструменту писали по дощечці, а лопаткою виправляли або загладжували написане. Таким чином одна дощечка використовувалася кілька разів. Це було надзвичайно зручно для початківців, тобто тих, хто оволодівав грамотою. Під час розкопок у Новгороді виявлені дощечки, які покривалися воском. Висока ціна пергаменту, а згодом й паперу була причиною, за якою дощечки-цери, покриті воском, або "вощечки", значно поширилися у всьому середньовічному світі. Такі дощечки використовувалися не тільки для навчання, а й для тимчасових записів, рахунків, листів, квитанцій тощо. Наприклад, в житті Авраама Смоленського говориться: "в дьску вписав, глаголяще свои грехъ". На думку дослідників, знахідки стилів говорять про наявність шкіл і певної системи навчання. Відомо, що на Русі існували дві категорії шкіл: початкові - парафіяльні та привілейовані.

У шкільному навчанні виділяють 3 ступені: початковий - навчання читання; середній - навчання письма і лічби; вищий - вивчення іноземних мов, опанування риторики та поетичного стилю. Очевидно, в малому провінційному місті, стародавніх Чернівцях, у XII - першій половині XIII ст. існували школи першого та другого ступенів. Аналогічні "школи грамоти" існували у багатьох містах Галицько-Волинського князівства. Так школи, могли бути при монастирях, церквах. Залишається недоведеним повідомлення В. Татищева про те, що у 1097 р. Володимир відвідав літописець Нестор "для осмотра училищ и наставления учителей".

Отже, наведені дані показують, що культура і духовне життя населення Південно-Західної Русі в XII-XIII ст. розвивалися у загальному руслі давньоруської культури і йому притаманні ті ж риси. Археологічні матеріали свідчать про значне поширення грамотності серед міського, можливо, й сільського населення.

1. Коваль І.М. Освіта Галицько-Волинської держави // Галич і Галицька земля. - Київ-Галич, 1998. - С.106; Исаевич Я.Д. Из истории культурных связей Галицко-Волынской Руси с западными славянами в XII-XIV вв. // Польша и Русь. Черты общности и своеобразия в историческом развитии Руси и Польши XII-XIV вв. - М., 1974. - С.264.

2. Огієнко І. Нариси з історії української мови: система українського правопису. - Вінніпег, 1990. - С.1.

3. Висоцький С.О. Київська писемна школа X-XII ст. (до історії української писемності). - Львів-Київ-Нью-Йорк, 1998. - С.59, 62.

4. Там само. - С.201.
5. Петегірич В.М. Археологічні джерела про писемність на південно-західних землях Київської Русі // Київська Русь: Культура, традиції. - К., 1982. - С.39.
6. Пастернак Я. Старий Галич. Археологічно-історичні досліді у 1850-1943 рр. - Івано-Франківськ, 1998. - С.186.
7. Медведєв А.Ф. Древнерусские писала X-XV вв. // СА.- 1960. - № 2. - С.63-68; Медынцева А.А. Эпиграфика, писала (стили) и церв // Древняя Русь. Быт и культура. - М., 1997. - С.140-152; Овчинникова Б. Б. Писала - стилосы древнего Новгорода X-XV вв. (свод археологического источника) // Новгородская Русь: историческое пространство и культурное наследие. - Екатеринбург, 2000. - (Проблемы истории России. Вып. 3). - С. 45-105.
8. Петегірич В.М. Про знаряддя письма та кириличні написи на предметах XI-XIV століть з Галицької землі // Записки НТШ. - 1997. - Т.ССXXXIII. - С.207.
9. Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина (X перша половина XIV ст.). - К., 1982. - С.77; Петегірич В.М. Назв. праця. - Рис.1, 9; Терський С. Лучеськ X - XV ст. - Львів, 2006. - Рис.162, 4.
10. Каробушкіна Т.М. Насельніцтва Беларускага Пабужжа X - XIII ст.ст. - Минск, 1999. - С.112. - Рис.39, 1; Загорульскій Э. М. Вишинский замок XII - XIII вв. - Минск, 2004. - С.145. - Рис.71.
11. Пивоваров С.В. Археологічні матеріали про писемність у давньоруського населення Буковини // ПССІАЕ. - 2007. - Т.1 (23). - С.26.
12. Медведєв А.Ф. Древнерусские писала... - С.64.
13. Прищепа Б.А., Нікольченко Ю.М. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. До історії населення Західної Волині в X - XIII століттях. - Рівне, 1996. - С. 141; Прищепа Б.А. Дорогобуж на Горині у X - XIII ст. Рівне, 2011. - Рис.56, 27; 57, 4.
14. Тимошук Б.О. Північна Буковина - земля слов'янська. - Ужгород, 1969. - С. 119; Пивоваров С.В. Археологічні матеріали про писемність у давньоруського населення Буковини. - С.26; Петегірич В. Про знаряддя письма та кириличні написи... С. 207; Терський С. Княже місто Володимир. - Львів, 2010. - Рис. 129, 6; Він же. Пересопниця. Краєзнавчий нарис. - Рівне, 2003. - С.147. - Рис.34, 3; Він же. Про писемність у містах Західної Волині X - XIV ст. (за археологічними даними) // НЗЛІМ. - Львів. - Вип. V. - Ч.І. - С.74-95; Гаврилюк О. Давньоруські старожитності Борщівщини. - Рис.1, 5; Kopernicki I., Przybyslawski W. Dalsze poszukiwania archeologiczne w Horodnicy nad Dniestrem w latach 1878-1882 // ZWAK. - 1884. - Т.8. - S.6.
15. Петегірич В. Про знаряддя письма... - С.207; Фіголь М. Мистецтво стародавнього Галича. - К., 1997. - С.197.
16. Петегірич В. Писемна культура еліти та "мовчазної більшості" у містах Надбужанщини княжої доби // МДАПВ. - 2010. - Вип.14. - С. 140. Рис.3, 8; Гуревич Ф.Д. Древний Новгородок. - Л., 1981. - Рис. 51, 2.; Заяц Ю.А. Заславль в епоху феодализма. - Минск, 1995. - Рис.97, 1; Зверуго Я.Г. Древний Волковыск X - XIV вв. - Минск, 1975. - Рис.38, 1-3.
17. Овчинникова Б.Б. Писала. - С. 49
18. Прищепа Б.А. Дорогобуж на Горині. - С.200.
19. Медведєв А.Ф. Древнерусские писала... - С.76; Овчинникова Б.Б. Назв. праця. - С. 49.
20. Петегірич В. Про знаряддя письма... - С.207.
21. Медведєв А.Ф. Древнерусские писала... - С.76.
22. Моця О., Казаков А. Давньоруський Чернігів. - К., 2011. - С.176; Багрий Р.С., Могитич И.Р., Ратич А.А., Свешников И.К. Раскопки во Львове // АО 1975 г. - М., 1976. - С. 297-299; Кучинко М.М. Волинська земля X - середини XIV ст.: археологія та історія. Навч. Посібн. - Луцьк, 2002. - С.270. - Рис.42, 4; Він же. Культура населення Волині в давньоруський час // Нариси культури давньої Волині. - Луцьк, 2006 - С. 509, Рис.3, 1; Зверуго Я.Г. Древний Волковыск. - Рис.38, 13; Каробушкіна Т.М. Насельніцтва Беларускага Пабужжа. - С.112. - Рис.39, 2; Лысенко П.Ф. Берестье. - Минск. 1985 - С. 390. - Рис.260.
23. Петегірич В. Писемна культура еліти... - С.143.
24. Древний Новгород: Прикладное искусство и археология. - 1985. - С.23. - Рис.19.
25. Овчинникова Б. Б. Назв. праця. - С.51.
26. Черненко О.Є. Пам'ятки писемності давньоруського Новгород-Сіверського // Сумська старовина. - 2011. - № XXXV. - Рис.6, 2.
27. Терський С. Княже місто Володимир. - С.200. - Рис.129, 5; Петегірич В. Про знаряддя письма... - С.207; Прищепа Б.А. Дорогобуж на Горині. - Рис.172, 2.
28. Медведєв А.Ф. Древнерусские писала... - С.76; Овчинникова Б.Б. Назв. праця. - С. 52.
29. Гаврилюк О. Давньоруські старожитності Борщівщини // Літопис Борщівщини. - 1993. - Вип. 2. - С. 20. - Рис.1,3; Терський С. Пересопниця. Краєзнавчий нарис. - Рівне, 2003. - С.147. - Рис.34, 2; Kokowsky E.A. Trzy znaleziska wczesnosredniowieczne z Grydka nad Bugiem, woj. Zamosc // AP. - 1992. - Т. XXXVII. - Z. 1 - 2. - S. 210. - Rys. 3.
30. Медведєв А.Ф. Древнерусские писала... - С.78; Овчинникова Б.Б. Назв. праця. - С. 52.

31. Овчинникова Б.Б. Назв. праця. - С. 54.
32. Петегирич В. Письменная культура элиты. - С.144; Zak J. Z dziejow znajomosci pisma w Polsce // Slavia Antiqua. - 1956. - Т. 5. - S. 377-387.; Kazmierczyk J. Zagadnienie pismiennoaci w miastach alaskich w swietle zrodel archeologicznych XI-XII w. // Slaski kwartalnik historyczny "Sobotka". - 1994. - 28. - № 5. - S. 213-227.
33. Тимогук Б.А. Ленковецкое древнерусское городище // СА. - 1959. - №4. - С.155-156.
34. Лабутина И.К. Культурный слой Пскова // Археологическое изучение Пскова. - М., 1983. - С.24. - Рис. 14, 3; Моця О., Казаков А. Давньоруський Чернігів. - С.27.
35. Прищепа Б.А. Дорогобуж на Горині. - С.200.
36. Медведев А.Ф. Древнерусские писала... - С.78.
37. Кучинко М.М. Волинська земля X - середини XIV ст. - С.270. - Рис.42, 7; Прищепа Б.А. Дорогобуж на Горині. - Рис. 110, 12.
38. Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина. - рис.43, 7; Пастернак Я. Старий Галич. - С.234. - Рис. 70, 14; Петегирич В. Про зняряддя письма... - С.207.
39. Алексеев Л.В. Древний Мстиславль // КСИА. - 1976. - Вып.146. С.50. Рис.2, 10; Малевская М.В. О датировке нижнего горизонта Новогрудка // КСИА. - 1965. - Вып.104. С.90. Рис.33, 7; Петегирич В.М. Про зняряддя письма та кириличні написи. ... С.208; Шекун О.В., Веремейчик О.М. Давньоруське поселення Ліскове. - Чернігів, 1999. С.26. Рис.54, 1; Зверуго Я.Г. Древний Волковыск. ... - С.122-125; Томенчук Б., Баран В. Археологія дерев'яних палацових комплексів княжого Галича // Вісник Інституту археології. - Львів, 2007. - Вип.2. - С.46. - Рис.7, 4.
40. Пастернак Я. Старий Галич. - С.239. - Рис.73, 2; Петегирич В. Про зняряддя письма... - С.207. - Рис.1, 3, 17; Томенчук Б. Археологія городищ Галицької землі. Галицько-Буковинське Прикарпаття. Матеріали досліджень 1976-2006 рр. - Івано-Франківськ, 2008. - С. 279. - Рис. 140, 2; Терський С. Княже місто Володимир. - С.200. - Рис. 129, 4; Прищепа Б.А. Дорогобуж на Горині. - Рис.172, 1, 7.
41. Медведев А.Ф. Древнерусские писала... - С.78; Овчинникова Б.Б. Назв. праця. - С. 57; Медынцева А.А. Эпиграфика, писала (стили), церы... - С.151.
42. Черненко О.Є. Пам'ятки писемності давньоруського Новгород-Сіверського. - С.197.
43. Медведев А.Ф. Древнерусские писала... - С.78; Овчинникова Б.Б. Назв. праця. - С. 57; Медынцева А.А. Назв. праця. - С.151.
44. Петегирич В. Про зняряддя письма... - С.207.
45. Овчинникова Б.Б. Назв. праця. - С. 59.
46. Овчинникова Б.Б. Назв. праця. - С. 61.
47. Чикаленко Л. Справоздання з розкопок в околицях стародавнього Червна влітку 1940 року // Записки НТШ. - 2000. Т. 235. - С. 623-635.
48. Медведев А.Ф. Древнерусские писала... С.73; Арциховский А.В. Раскопки на Славне в Новгороде // МИА. - 1949. № 11. - С. 142. Рис.17в.; Сорокин А.Н. "Троицкий" мастиф // Великий Новгород в истории средневековой Европы: К 70-летию В.Л. Янина. - М., 1999. - С.76-84; Моця А.П. Население Среднего Поднепровья IX - XIII вв (по данным погребальных памятников). - К., 1987. - С. 3-74; Щавелев С. Зооморфные остроконечники из состава дружинных древностей Европы VIII-XI вв. // Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII - X ст. Матеріали Міжнародного польового семінару. - Чернігів, 2003. - С.185-193.
49. Петегирич В.М. Археологічні джерела про писемність на південно-західних землях Київської Русі... С.40
50. Загорульский Э.М. Вишинский замок XII - XIII вв. - Минск, 2004. - С.144.
51. Гупало К., Івакін Г. Писало для берестяних грамот // Україна. 1976. №42. С.10; Медведев А.Ф. Древнерусские писала... 63-78; Алексеев Л.В. Западные земли домонгольской Руси : очерки истории, археологии, культуры : в 2 кн. - М., 2006. - Кн. 1. - 289 с.
52. Гуревич Ф.Д. Грамотность горожан древнерусского Понеманья // КСИА. - 1973. - Вып. 135. - С.28-34; Овчинникова Б.Б. Назв. праця. - С.63.
53. Овчинникова Б.Б. Назв. праця. - С.64.
54. Kazmierczyk J. Zagadnienie pismienności w miastach slaskich w swietle zrydel archeologicznych XI-XII w. // Slaski kwartalnik historyczny "Sobotka". 1994 - 28. - № 5. - S. 213-227; Sak J. Z dziejow znajomosci pisma w Polsce // Slavia Antiqua. - 1956. - Т. 5. - S. 377-387.
55. Медведев А.Ф. Древнерусские писала... С.63-78.
56. Медынцева А.А. О "досках" русских летописей и юридических актов // СА. - 1985. - №4. - С.174.
57. Житие преподобного Авраама Смоленского // Православный собеседник. - Казань, 1858. - №9. - С.136-148.
58. Тимошук Б.А. Об инструментах для письма ("стилях") // КСИИМК. 1956. Вып.62. С.158.

59. Грушевський М.С. Історія української літератури... К., 1993. Т.2. С.28.
 60. Висоцький С.О. Київська писемна школа X-XII ст. (до історії української писемності). - Львів-Київ-Нью-Йорк, 1998. С.118.
 61. Петегірич М.В. Памятники эпиграфики и сфрагистики //Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья. Раннеславянский и древнерусский периоды. К.,1990. С.171-174.
 62. Татищев В.Н. История государства Российского: В 7-ми т. - М-Л: Наука, 1963. - Т.2. -С.115.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АО - Археологические открытия, Москва
 КСИА АН СССР - Краткие сообщения Института археологии АН СССР, Москва
 КСИИМК - Краткие сообщения Института истории материальной
 Культуры АН СССР, Москва, Ленинград
 ЛІМ - Львівський історичний музей
 МДАПВ - Матеріали досліджень з археології Прикарпаття і Волині, Львів
 ПССІАЕ - Питання стародавньої, середньовічної історії, археології та
 етнографії, Чернівці
 СА - Советская археология, Москва, Ленинград
 AP - Archeologia Polski, Wroclaw, Warszawa, Krakow
 APS - Archeologia Polski Srodkowowschodniej
 ZWAK - Zbiór Wiadomości do antropologii krajowej, Krakow

Возный И. П. ПИСАЛА XII - ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XIII вв. С ТЕРРИТОРИИ ЮГО-ЗАПАДНОЙ РУСИ

В статье рассматриваются орудия для письма XII - первой половины XIII вв., обнаруженные на археологических памятниках с территории Юго-Западной Руси. Подается типологическая классификация писал-стилюсов и анализируется специфика их использования различными слоями населения в зависимости от материала изготовления. Доведено, что культура и духовная жизнь населения Юго-Западной Руси в XII-XIII вв. развивались в общем русле древнерусской культуры и ему присущи те же черты.

Vozny I. P. TOOLS FOR WRITING IN THE 12TH - EARLY 13TH CENTURIES ON THE TERRITORY OF SOUTH-WESTERN RUS

The article analyzes the tools for writing in 12th - early 13th centuries found at archaeological locations on the territories of the South-Western Rus. The author gives typological classification of tools of writing and analyzes the use of it by different levels of population depending on material. It is proved that culture and spiritual life of South-Western Rus in 12th - 13th centuries developed in the mainstream of ancient culture and it is characterized by the same features.

Отримано 29.10.2013